

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 990.1+130.2

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-19-1>

Ільїн В.В.

<https://orcid.org/0000-0003-0503-8545>

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ «ЗАБУТТЯ»: ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті поставлена проблема пам'яті у співмірності з феноменом забуття, що постає важливою умовою формування нації, національної пам'яті, національної ідентичності та національного характеру. Нація являє собою солідарність, засновану на демократичному волевиявленні. Як духовний принцип, нація складається з двох елементів: один – в минулому, другий – в майбутньому. Підкреслюється, що саме забуття, а не прагнення до істини, складає основу конструювання національної пам'яті. Аналізується думка, що нація є «уявленою спільнотою», котра мислиться як міцне, горизонтально організоване товариство. Саме почуття братерської єдності змушувало мільйони й мільйони людей не лише вбивати, а йти на смерть заради уявлених витворів. Уявлення себе нацією є результатом масштабної історіографічної кампанії, яку проводить держава, і механізмом конструювання національних генеалогій. Вимога «забути» свідчить про те, що людина «пам'ятає» і здатна до «спогадів». Стверджується, що для існування нації «братовбивства» також важливі, як і наративи про минуле мирне співіснування. Виділено сім типів забуття, три з яких розглядаються як позитивні практики «успішного забуття»: «забуття по розпорядженню»; «амністія»; «установче забуття». До негативних типів відносяться: «анулювання»; «репресивне знищення»; «заплановане устаріння»; «мовчання приниження і сорому». Виділяють два контрагенти пам'яті і забуття: державу і суспільство. Державна пам'ять культивує секретність і захищає основи свого існування за допомогою забуття. Пам'ять суспільства перебуває в постійному русі і завжди прагне до безпам'ятства. Елемент забуття в історичній пам'яті обумовлює процес формування національної свідомості як умови національної ідентичності. Важливим є не імператив «пам'яті», а її зміст. Саме в такому контексті формується і стверджується національна пам'ять народу.

Ключові слова: пам'ять, забуття, нація, національна ідентичність, уявлена спільнота.

Осмислення феномену історичної пам'яті актуалізує її важливий структурний елемент – пам'ять національну. Започатковує проблему «національної пам'яті» французький філософ і письменник Ернест Ренан. Він не займався цим питанням спеціально, і більше відомий як вчений-релігієзнавець. В довгому списку його праць найбільш значущими є семитомна «Історія походження християнства», яка включає знамениту роботу «Життя Ісуса», і п'ятитомна робота «Історія ізраїльського народу». Тим не менше майже кожний огляд досліджень національної пам'яті починається із згадки його знаменитої доповіді 1882 року в Сорбонні «Що таке нація?». У всякому випадку, це вірно для тих досліджень, які вивчають історію та пам'ять в якості інструмента формування національної ідентичності. Крім того, доповідь

Е. Ренана здійснила значний вплив на теоретиків нації і націоналізму другої половини ХХ ст.

Позиція Е. Ренана полягала в запереченні етнографічних і філологічних теорій нації. Він заперечує розуміння Й.Г. Фіхте нації як природного і стародавнього феномену, як явища історичного. Для німецького філософа нація є сукупністю людей, які споконвіку живуть разом «у суспільстві й ненастанно відтворюють себе природно й духовно, а вся ця сукупність улягає особливому законіві розвитку божистого в ній... Той закон чітко визначає і остаточно окреслює те, що отримало назву національного характеру народу» [1, с. 48-49]. Ті ж люди, хто не вірять в це, не зможуть мати національного характеру.

На противагу цій позиції Е. Ренан, який був послідовним республіканцем, обґрунтовував насамперед «право нації», оскільки її «бажання – єдиний законний критерій, до якого потрібно завжди повертатися. Своїми різними, часто протилежними, здібностями нації служать спільній справі цивілізації, всі вони вносять свій голос до великого концерту людства, що загалом є найвищою ідеальною дійсністю» [2, с. 119].

Нація являє собою солідарність, засновану на демократичному волевиявленні. Окрім політичних і фінансових інтересів, націю об'єднує «душа», яку сьогодні потрібно розуміти як «ідентичність». Вона («душа») складається з двох «речей», що відносяться до минулого і майбутнього. «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користуватися спільним і надалі неподільним спадком» [2, с. 118].

Хоча Е. Ренан не розмірковував спеціально про протилежність пам'яті та історії, але для нього прогрес історичних досліджень пам'яті є небезпекою для національності, оскільки відкриває факти, які повинні бути і були забуті заради єдності нації. Найбільш цитована теза Ренана полягає в тому, що саме забуття, а не прагнення до істини, складає основу конструювання національної пам'яті. «Забуття, або, краще сказати, історичне заблудження, є одним з головних факторів свідомості нації. «Жодний француз не знає, чи він бургунд, чи вестгот; кожний громадянин Франції мусить забути Варфоломійську ніч» [2, с. 110]. Нації необхідно забути про насильство, яке неминуче лежить в її основі, але пам'ятати «спільну славу і спільні втрати» – «разом страждати, насолоджуватися, надіятися, от що краще загальних митниць і кордонів, що відповідають стратегічним міркуванням» [2, с. 109].

Дослідниця даної проблеми А. Ассман, яка назвала Е. Ренана одним з основоположників національної пам'яті, виокремила чотири основні тези французького філософа, які можуть бути корисні для дослідження історичної пам'яті:

- «він підкреслював значення посилянь до минулого як найважливішої афективної скрепи для консолідації нації;

- він звернув увагу на те, що страждання і траур консолідують сильніше, чим тріумф і успіх;

- він вказав на конститутивне значення забуття для конструювання національної пам'яті;

- він проникливо відмітив розходження між науковим дослідженням і конструюванням історичної пам'яті» [3, р. 41-42].

Вказані тези дійсно важливі для подальшого розвитку як теорії нації, так і для дослідження історичної пам'яті. Хоча не потрібно забувати, що виступ Е. Ренана в Сорбонні був не лише політичним кредо мислителя, але й геніальним інтуїтивним прозрінням. «Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гарячим серцем витворює моральну свідомість, яка зветься нацією. Наскільки ця моральна свідомість доводить свою силу жертвами, що вимагають зречення особи на користь спільноти, настільки вона законна, вона має право на існування. Коли постають сумніви щодо кордонів, радьтеся з народами, які сперечаються. Вони мають право мати свою думку в цій справі» [2, с. 120].

Зразком прочитання промови Ренана, як поверхового, так і глибокого продуктивного, є два видання знаменитої книги «Уявлені спільноти» (“Imagined Communities”), створеної в рамках конструктивістської парадигми нації. Її автор, політолог та історик Бенедикт Андерсон, в першому виданні своєї роботи, посилаючись на Ренана, відстоює тезу, що нація є результат уявлення. Але через вісім років, у передмові до другого видання, зізнається у нерозумінні тексту французького вченого. Для виправлення помилки він написав новий розділ «Пам'ять і забуття» до другого видання своєї книги. Він являв собою обширний коментар не до першої фрази Ренана про спільність індивідів, які складають націю, а до її фінального положення: «Але суть нації полягає у тому, що у всіх індивідів було багато спільного і що всі вони забули багато» [4, с. 568].

Для розуміння міркувань Андерсона про роль пам'яті і забуття в його концепції нації потрібно означити, що він бачив в ній історичне і разом з тим надзвичайно нове явище, яке існує тільки два останні століття. Він поставив питання: як культурний артефакт, що є виключно предметом уявлення, може змушувати людей не лише вбивати, але, що важливіше, віддавати свої життя за нього? Члени самої маленької нації ніколи не будуть знайомі зі всіма, кого вони включають в одну спільність з собою, саме тому нація «уявлена». Водночас незалежно від фактичної нерівності та експлуатації людини людиною, які в кожній нації можуть існувати, «вона завжди мислиться як міцне, горизонтально організоване товариство» [4, с. 569].

Разом з тим Андерсон наголошує, що впродовж останніх двохсот років саме це почуття братерської єдності змушувало мільйони й мільйони людей не так убивати, як іти на смерть заради таких уявлених витворів. Ці втрати людського життя ставлять проблему, породжену націоналізмом: чому ці умоглядні витвори сучасної історії стали причиною таких колосальних жертв? З його

точки зору, відповідь на це питання потрібно шукати в культурних коренях нації як продукту уявлення. Наприклад, Андерсон розглядав роль музею в процесі творення нації як уявленої спільноти. Також зробив низку зауважень про те, як функціонує в національному уявленні могили невідомого солдата. При тому, що уявити могилу невідомого марксиста або ліберала неможливо.

Аналізуючи вимогу Ренана забути Варфоломійську ніч і різню на півдні Франції у XIII ст., Андерсон показав, наскільки в дійсності вона парадоксальна. Сам Ренан не вважав потрібним пояснювати слухачам, що таке Варфоломійська ніч чи Альбігойські війни. Так само не бачив нічого дивного в тому, що люди можуть «пам'ятати» про події, які відбулися 300 і 600 років тому. За великим рахунком, його промова в Сорбонні сама була продуктом тієї стадії уявлення нацією себе, коли держава через масштабну історіографічну кампанію і школу зафіксувала вбивства як «родову історію». Заклик Ренана відносився не до подій, якими їх бачила сучасна йому історична наука, а до того, як вони були відомі національній пам'яті, що формувалася в його час – братовбивчої війни між французами.

Розглядаючи промову Ренана як «типовий механізм пізнішого конструювання національних генеалогій», Андерсон поставив її в ряд з іншими подібними прикладами. Так, у США школа вчить молодих американців пам'ятати події 1861-1865 рр. як громадянську війну [5], а у Великій Британії – молодих англійців не задаватися питанням, що саме завоював Вільгельм Завойовник [6]. Всупереч розповсюдженим трактуванням виступу Ренана як передбачення важливих для теми *studies* досліджень культурного забуття, в інтерпретації Андерсона воно перетворюється в симптоматичний артефакт французького національного проекту. Вимагаючи «забути», Ренан свідчить про те, що він «пам'ятає». Але і він сам, і його слухачі здатні до «спогадів» лише тому, що їх навчила цьому національна держава [4].

З нашого погляду, держава повинна цьому вчити. Адже не може єврейський народ забути Голокост під час Другої світової війни, який нацисти організували проти нього. Як можна забути цей страшний злочин під іменем «остаточного вирішення єврейського питання»? А чи може «забути» український народ Голодомор на початку 1930-х рр. в Україні, організований тодішньою комуністичною владою? В результаті цієї садистської «організації» померли страшною смертю мільйони людей. Те ж саме стосується війни, яку «організувала» теперішня Росія проти України. Тисячі молодих українців, які загинули, захищаючи свою суверенну землю і свободу, ніколи не повинні піти в забуття. Сама ідея суверенності виникла в добу Просвітництва, і з того часу «нації мріють про своє визволення і про те, щоб з Божої волі воно прийшло якомога швидше. Обсяг і ознака цієї свободи є незалежна держава» [4, с. 569].

Сам Андерсон з аналізу тексту Ренана зробив два важливих висновки. По-перше, для існування нації «братовбивства» також важливі, як і наративи про стародавнє мирне співіснування. По-друге, «забуття», як його розумів Ренан,

неможливе, якщо живі свідки. Дослідник підкреслював, що у 1882 р. ніхто не вимагав забувати події Паризької комуни 1871 року, хоча вони роз'єднали французів в значно більшій мірі, чим різня католиками гугенотів у 1572 р. [4, с. 569-570], – зазначає Б. Андерсон.

Як пам'ять, так і забуття в контексті національної пам'яті самі по собі не є безумовно позитивними або негативними феноменами. Англійський дослідник Пол Коннертон пропонує говорити про сім типів забуття, три з яких можуть бути розглянуті як позитивні практики «успішного забуття», а ще чотири відносяться до негативних.

Забуття по розпорядженню затверджується актом в ім'я інтересів усіх партій, щоб унеможливити розвиток існуючого раніше конфлікту в нескінченну вендетту. Прикладом може бути текст Вестфальського миру, підписаного у 1648 році по закінченню Тридцятилітньої війни в Європі, в якому від усіх сторін вимагалось забути насилля, несправедливість та шкоду, причинені один одному. Другим прикладом може бути проведені державою України заходи з примирення бійців Радянської Армії і воїнів УПА, які під час Другої світової війни і після неї були по різні сторони барикад. Ці заходи набули особливої актуальності у перше десятиліття незалежності України.

Формою забуття по розпорядженню, яку Коннертон не виділяє спеціально, але яка фігурує у міркуваннях інших дослідників, є *амністія*. Це коли помилувана людина або група людей «звільняються» державою від «поганої пам'яті» про неї. [3, р. 65].

Установче забуття, яке слугує формуванню нової ідентичності. З точки зору Коннертона, важливою складовою ідентичності є відданість певним патернам поведінки. У їх формуванні ключову роль відіграють нарративи, збережені колективною пам'яттю. Забуття стає частиною процесу формування нової пам'яті, яка засновується не лише на нових спільних спогадах, але і на умовчаннях. В процесі установчого забуття виключаються певні деталі, які можуть заважати формуванню нової ідентичності. Наприклад, в сучасній Україні низка фактів історії відносин з Польською державою підлягає іншій, ніж в радянській період, інтерпретації.

Анулювання як результат перенасичення інформацією. Нині ми живемо в суспільстві, перенасиченому інформацією, і ця проблема в подальшому буде посилюватися. Отже, завданням сучасної людини є забуття непотрібної інформації. В якості прикладу Коннертон приводить фізику, де до 75% цитованих робіт відносяться до створених в останні десятиліття і де відкриття колись великих фізиків стають завданням істориків науки, а не вчених-практиків.

Репресивне знищення. Прикладом може слугувати давньоримське прокляття пам'яті (*damnatio memoriae*), яке передбачало знищення матеріальних свідчень існування злочинця – статут, згадка в літописах і законах. Яскравим прикладом є намагання діячів радянської влади знищити пам'ять про старий режим,

змінивши назви міст, вулиць, ліквідація пам'ятників, церков, вимога забути національних героїв тощо. Репресивне знищення минулого є характерною рисою всіх тоталітарних режимів.

Заплановане устаріння, створене ринковою системою, передбачає прискорення споживання, привілейоване положення нового і поступове витіснення з ринку старого, «морально застарілого» продукту. В результаті життєвий цикл товару стає все більш коротким, горизонт планування скорочується, а споживач перетворюється в нерозбірливу дитину, яка нині забуває про те, що бажала вчора.

Мовчання приниження і сорому може розглядатися як частина спроби забути про речі, які неможливо виразити. В якості такого Коннертон розглядає зокрема мовчання про розгром, який потерпіла Німеччина в кінці Другої світової війни. Його реальна історія не написана до цього часу. Формою забуття цього приниження стало, з його точки зору, «економічне диво», котре стерло фізичні сліди розрухи [7, р. 34-48].

Дослідник Ф. Деліч виділяє двох контрагентів колективної пам'яті і забуття: державу і суспільство. Протиставляючи раціональну і селективну пам'ять держави і емоційну, аксіологічну пам'ять суспільства, він зазначає: «Державна пам'ять – це пам'ять, яка культивує секретність і захищає основи свого існування за допомогою забуття... Пам'ять суспільства – це пам'ять, яка перебуває в постійному русі, вона ніколи не буває остаточною, завжди прагне до безпам'ятства» [8, р. 67].

Таким чином, історична пам'ять містить в собі феномен забуття, що обумовлює процес формування нації, національної свідомості та національної ідентичності. Соціальне забуття можна співставити з «нормальним» процесом індивідуального забуття, яке неминуче супроводжує пам'ять і навіть визначає її. Забуття як активна форма «не-діяння» неминуче веде за собою відповідальність. В деяких випадках саме забуття утворює і зміцнює соціальні зв'язки. В свою чергу пам'ять є важливим соціальним і культурним ресурсом, оскільки здатна розпалювати ненависть або доводити до депресії. Важливим є не імператив «пам'ятай» сам по собі, а зміст пам'яті, її рамки. Саме в такому контексті і стверджується національна пам'ять народу.

Список використаних джерел та літератури

1. Фіхте Й.Г. Обов'язки перед країною. *Націоналізм. Антологія*. К.: «Смолоскип», 2000. С. 46-55.
2. Ренан Е. Що таке нація? *Націоналізм. Антологія*. К.: «Смолоскип», 2000. С. 107-121.
3. Assmann J. Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies: An international and Interdisciplinary Handbook* / Ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin; New York: De Gruyter, 2010. P. 109-118.
4. Андерсон Б. Уявлена спільнота. *Націоналізм. Антологія*. К.: «Смолоскип», 2000. С. 567-579.
5. Seton-Watson H. Nation and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. Boulder, Co.: Westview Press, 1977. 580 p.

6. Carruthers M. *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 540 p.
7. Connerton P. *The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 192 p.
8. Delich F. The Social Construction of Memory and Forgetting. *Diogenes*. 2004. Vol. 51. № 1. P. 65-75.

References

1. Fikhte, Y.H. (2000). Obov'yazky pered krayinoyu [Duties to the country]. *Natsionalizm. Antolohiya. [Nationalism. Anthology]*. Kyiv: "Smoloskyp", p. 46-55. [In Ukrainian].
2. Renan, E. (2000). Shcho take natsiya? [What is a nation?]. *Natsionalizm. Antolohiya. [Nationalism. Anthology]*. Kyiv: "Smoloskyp", p. 107-121. [In Ukrainian].
3. Assmann, J. (2010). Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies: An international and Interdisciplinary Handbook* / Ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin; New York: De Gruyter, p. 109-118 [In English].
4. Anderson, B. (2000). Uyavlena spilnota [Imagined community]. *Natsionalizm. Antolohiya. [Nationalism. Anthology]*. Kyiv: "Smoloskyp", p. 567-579. [In Ukrainian].
5. Seton-Watson, H. (1977). *Nation and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Co.: Westview Press. [In English].
6. Carruthers, M. (2008). *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
7. Connerton, P. (2011). *The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
8. Delich, F. (2004). The Social Construction of Memory and Forgetting. *Diogenes*, 51 (1), p. 65-75. [In English].

Ilin V. National Memory in the Context of the Discourse "forgetting": a Historical and Methodological Aspect.

The article presents the problem of memory in relevance to the phenomenon of forgetting, which appears to be an important condition for the formation of a nation, national memory, national identity and national character. The nation is a solidarity based on democratic expression of will. As a spiritual principle, the nation consists of two elements: one in the past, the other in the future. It is emphasized that it is forgetting, not the intention to the truth, forms the basis of the construction of national memory. The idea that the nation is an "imagined community", which is thought of as a strong, horizontally organized society, is analyzed. It was the feeling of fraternal unity that compelled millions and millions of people not only to kill, but to die for the sake of imagined creations. Self-image as a nation is the result of a large-scale historiographical campaign conducted by the state and a mechanism for constructing national genealogies. The requirement to "forget" indicates that a person "remembers" and is capable of "memories". It is argued that "fratricides" are as important to the nation's existence as narratives of past peaceful coexistence. Seven types of forgetting are distinguished, three of which are considered positive practices of "successful forgetting": "forgetting by order"; "amnesty"; "institutional oblivion". Negative types include: "cancellation"; "repressive destruction"; "planned obsolescence"; "silence of humiliation and shame". There are two counterparties of memory and forgetting: the state and society. State memory cultivates secrecy and protects the foundations of its existence through oblivion. Society's memory is in constant motion and always strives for oblivion. The element of forgetting in historical memory determines the process of formation of national consciousness as a condition of national identity. What is important is not the imperative of "memory", but its content. It is in this context that the national memory of the people is formed and affirmed.

Keywords: *memory, forgetting, nation, national identity, imagined community.*